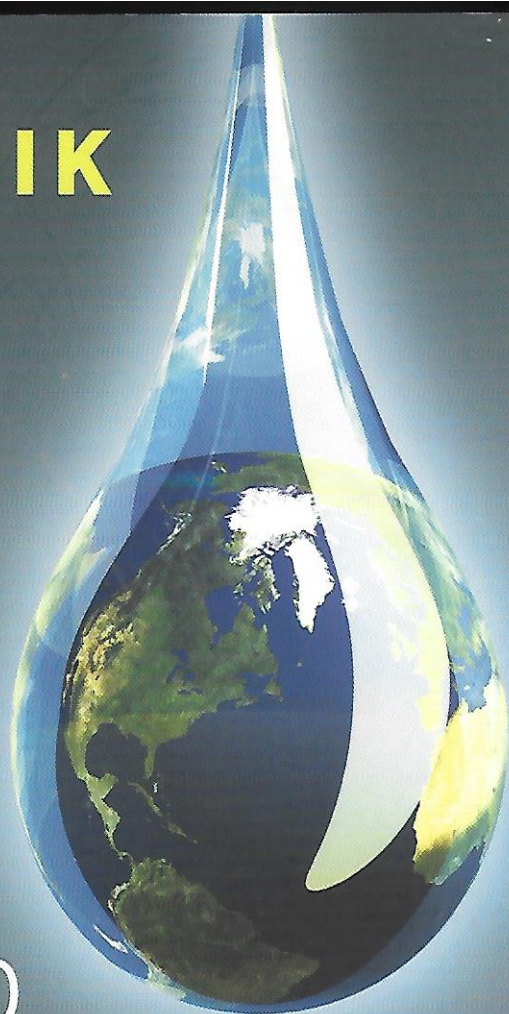

DANI RODRIK

Το παράδοξο
της παγκοσμιοποίησης

**Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ
ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**

Πρόλογος & επιμέλεια
Αντιγόνη Λυμπεράκη

 **ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΡΙΤΙΚΗ**

ΦΤΩΧΕΣ ΧΩΡΕΣ ΣΕ ΕΝΑΝ ΠΛΟΥΣΙΟ ΚΟΣΜΟ

Στην πρώτη παράδοση του μαθήματος οικονομικής ανάπτυξης που διδάσκω στο Harvard, θέτω στους φοιτητές μου το εξής προκλητικό ερώτημα: θα προτιμούσατε να είσατε πλούσιοι σε μια φτωχή χώρα ή φτωχοί σε μια πλούσια χώρα;

Συνήθως το ερώτημά μου προκαλεί αρχικά ένα νευρικό ανασκούμπωμα στα φοιτητικά έδρανα και απορημένα βλέμματα. Οπότε δίνω διευκρινίσεις: τους ζητώ να λάβουν υπόψη τους μόνο το δικό τους επίπεδο ζωής και να μην τους προβληματίσει η ευημερία των συμπολιτών τους στην κοινωνία που επέλεξαν. Στη συνέχεια τους εξηγώ τι εννοώ με τους όρους «πλούσιος» και «φτωχός». Τους λέω να θεωρήσουν ότι πλούσιος είναι κάποιος που βρίσκεται στο ανώτερο 10% της κατανομής εισοδήματος μιας χώρας και φτωχός αυτός που ανήκει στο κατώτερο 10%. Αντίστοιχα, μια πλούσια χώρα βρίσκεται στο ανώτερο 10% της κατάταξης των κρατών βάσει του μέσου ατομικού εισοδήματος και μια φτωχή χώρα στο κατώτερο 10%. Τώρα, τους ρωτάω, είστε έτοιμοι να απαντήσετε στην ερώτηση; Τι θα επιλέγατε;

Απευθύνομαι σε μεταπτυχιακούς φοιτητές που έχουν επισκεφτεί αναπτυσσόμενες χώρες και έχουν όλοι τους δει τα πολυτελή αυτοκίνητα και τις επαύλεις όπου ζουν οι πλούσιοι. Οι περισσότεροι φοιτητές δεν διστάζουν καθόλου να απαντήσουν ότι θα προτιμούσαν να είναι πλούσιοι σε μια φτωχή χώρα.

Αυτή είναι η λάθος απάντηση. Η σωστή απάντηση είναι –και μάλιστα μακράν– «φτωχός σε μια πλούσια χώρα». Ο μέσος φτωχός άνθρωπος που ζει σε μια πλούσια χώρα, σύμφωνα με τις δικές μου παραμέτρους, έχει εισόδημα τριπλάσιο από τον μέσο πλούσιο άνθρωπο

που ζει σε μια φτωχή χώρα (9.400 δολάρια έναντι 3.000 δολαρίων, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές με βάση την αγοραστική δύναμη).¹ Ανάλογη είναι η τάση και σε ό,τι αφορά τις διαφορές σε άλλους δείκτες ευημερίας, όπως η βρεφική θνησιμότητα. Ο φτωχός που ζει σε μια πλούσια χώρα βρίσκεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση από τον πλούσιο μιας φτωχής χώρας.

Οι φοιτητές πέφτουν έξω επειδή δεν συνειδητοποιούν πόσο μικροσκοπικό κομμάτι της κοινωνίας εκπροσωπούν αυτοί οι Κροίσοι με τις BMW στις φτωχές χώρες – ενδεχομένως να μην ξεπερνούν το 1% του 1% του συνολικού πληθυσμού. Όταν διευρύνουμε τις παραμέτρους και αναφερόμαστε σε ολόκληρο το ανώτερο 10% μιας τυπικής φτωχής χώρας, πέφτουμε σε επίπεδα εισοδήματος που αποτελούν κλάσμα μόνο του εισοδήματος των περισσότερων φτωχών ανθρώπων στις πλούσιες χώρες. Εύκολα μπορεί κανείς να κάνει αυτό το λάθος. Κάποτε, όταν έθεσα το ερώτημα, στο ακροατήριο βρίσκονταν κορυφαίοι ειδικοί της οικονομικής ανάπτυξης και έδωσαν και εκείνοι τη λανθασμένη απάντηση!

Το ότι είναι πολύ καλύτερο να είσαι φτωχός σε μια πλούσια χώρα απ' ό,τι πλούσιος σε μια φτωχή χώρα αποκαλύπτει μια θεμελιώδη διάσταση της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας. Οι εισοδηματικές ανισότητες (όπως και οι ανισότητες στην υγεία και σε άλλους δείκτες ευημερίας) είναι πολύ μεγαλύτερες από χώρα σε χώρα παρά στο εσωτερικό των κρατών. Η χώρα στην οποία γεννιέται κανείς καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις προοπτικές της ζωής του.

Δεν ήταν πάντα έτσι τα πράγματα. Κατά την έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης, το χάσμα ανάμεσα στις πλουσιότερες και φτωχότερες περιοχές του κόσμου ήταν της τάξης του 2:1. Σήμερα, η αντίστοιχη αναλογία είναι 20:1.² Το χάσμα ανάμεσα στην πλουσιότερη και τη φτωχότερη χώρα έχει εκτοξευτεί στο 80 προς 1 περίπου. Με το πέρας του χρόνου, ορισμένες περιοχές του κόσμου –η Δυτική Ευρώπη, η Αμερική και, αργότερα, η Ανατολική Ασία– απογειώθηκαν, ενώ οι υπόλοιπες αναπτύσσονταν με πολύ βραδείς ρυθμούς –εφόσον αναπτύσσονταν– και συχνά έχαναν έδαφος έπειτα από κάποιες βραχύβιες αναπτυξιακές εκρήξεις. Για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του συναδέλφου μου στο Harvard Lant Pritchett, η παγκόσμια οικονομία πέρασε μια διαδικασία «συνταρακτικής» απόκλισης.³

Στα μέσα του 20ού αιώνα ο κόσμος είχε χωριστεί πλέον σε μια ολι-

γάριθμη ομάδα πλούσιων χωρών και σε μια πολυάριθμη ομάδα όλων των άλλων κρατών, που βίωναν διαφορετικούς βαθμούς φτώχειας. Οι επόμενες έξι δεκαετίες συνοδεύτηκαν από άνευ προηγουμένου ρυθμούς ανάπτυξης σε παγκόσμια κλίμακα. Με ελάχιστες όμως εξαιρέσεις, κυρίως στην Ασία, τα φτωχά κράτη δεν κατόρθωσαν να γεφυρώσουν σταθερά το χάσμα με τις αναπτυγμένες χώρες. Το ευτύχημα είναι ότι οι χώρες που το πέτυχαν (με πλέον αξιοσημείωτη περίπτωση την Κίνα) είχαν πληθυσμούς εκατοντάδων εκατομμυρίων εξαιρετικά φτωχών ανθρώπων, με αποτέλεσμα τα συνολικά αναπτυξιακά αποτελέσματα των τελευταίων δεκαετιών να είναι στην πραγματικότητα πολύ εντυπωσιακά. Άλλες χώρες δεν κατόρθωσαν να μιμηθούν αυτές τις επιδόσεις, με αποτέλεσμα το χάσμα ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες να διευρυνθεί σε πρωτόγνωρα επίπεδα.

Γιατί υπάρχει τόσο μεγάλη φτώχεια εν μέσω τόσο μεγάλης αφθονίας; Τι ρόλο έπαιξε η παγκοσμιοποίηση σε αυτή τη «μεγάλη απόκλιση»; Πώς μπορούν τα κράτη να καταπολεμήσουν τη φτώχεια; Αυτά είναι τα ερωτήματα που θα εξετάσουμε σε αυτό και στο επόμενο κεφάλαιο.

Η παγκοσμιοποίηση και η μεγάλη απόκλιση

Το άμεσο αίτιο της φτώχειας είναι η χαμηλή παραγωγικότητα. Οι φτωχοί είναι φτωχοί, διότι με την εργασία τους παράγουν πολύ λίγα για να μπορούν να καλύψουν επαρκώς τις διατροφικές και στεγαστικές τους ανάγκες ή, πολύ περισσότερο, να υπηρετήσουν άλλες ανάγκες, όπως η υγεία και η εκπαίδευση. Η χαμηλή παραγωγικότητα με τη σειρά της έχει πολλά και διαφορετικά αίτια. Μπορεί να είναι αποτέλεσμα της ανεπάρκειας πιστώσεων, που δεν επιτρέπει στους παραγωγούς να πραγματοποιήσουν επενδύσεις που θα αύξαναν την παραγωγή τους και, ως εκ τούτου, και τα εισοδήματά τους. Μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της ανεπαρκούς πρόσβασης σε νέες και βελτιωμένες τεχνολογίες. Μπορεί να οφείλεται στην έλλειψη δεξιοτήτων, γνώσεων ή εργασιακών ευκαιριών. Μπορεί να αποτελεί συνέπεια του μικρού μεγέθους της αγοράς, που περιορίζει την κερδοφορία που μπορεί να αποφέρει η απόκτηση νέου εξοπλισμού και τεχνολογιών. Μπορεί πάλι να οφείλεται σε δυναστικές ελίτ, που λειτουργούν κατά κανόνα σε αλασθή συ-

νεργασία με τις κυβερνήσεις, αποτρέποντας κάθε βελτίωση στις οικονομικές συνθήκες, η οποία θα μπορούσε να απειλήσει την επιρροή και εξουσία τους. Σε τελική ανάλυση, τα αίτια της φτώχειας μπορούν να αποδοθούν είτε σε έναν είτε σε συνδυασμό αυτών των παραγόντων.

Η παγκοσμιοποίηση υπόσχεται σε όλους πρόσβαση στις αγορές, σε κεφάλαια, στην τεχνολογία και στην ενίσχυση των πρακτικών καλής διακυβέρνησης. Με άλλα λόγια, η παγκοσμιοποίηση μπορεί δυνητικά να οδηγήσει στην αντιμετώπιση όλων των προβλημάτων που γεννούν και διατηρούν τη φτώχεια. Υπό αυτή την έννοια, η παγκοσμιοποίηση θα έπρεπε να αποτελεί ισχυρή δύναμη οικονομικής σύγκλισης στις υστερούσες περιοχές του πλανήτη. Παρ' όλα αυτά, τους τελευταίους δύο αιώνες της παγκοσμιοποίησης έχει καταγραφεί μια κολοσσιαία οικονομική απόκλιση σε παγκόσμια κλίμακα. Γιατί συνέβη αυτό;

Το ερώτημα απασχολεί οικονομολόγους και πολιτικούς εδώ και πάρα πολλά χρόνια. Οι απαντήσεις τους συγκλίνουν προς δύο αντικρουόμενες ερμηνείες. Οι μὲν αποδίδουν το πρόβλημα στην «υπερβολικά λίγη παγκοσμιοποίηση», ενώ οι δε μέμφονται την «υπερβολική παγκοσμιοποίηση». Οι δύο εναλλακτικές θεωρίες επικράτησαν σε διαφορετικές περιόδους της ιστορίας, έχοντας η καθεμία άλλοτε μεγαλύτερη και άλλοτε λιγότερη απήχηση σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Ωστόσο, ο διάλογος για την παγκοσμιοποίηση και την ανάπτυξη εντέλει επιστρέφει πάντοτε στο παράδοξο που αποτυπώνουν οι δύο ανταγωνιστικές θεωρίες: τελικά, εάν θέλουμε να αυξήσουμε την οικονομική ανάπτυξη, πρέπει να παραδοθούμε στις δυνάμεις της παγκόσμιας οικονομίας ή να προστατευτούμε από αυτές;

Δυστυχώς καμία από αυτές τις δύο αφηγήσεις δεν μας βοηθά ιδιαίτερα στο να εξηγήσουμε γιατί ορισμένες χώρες τα έχουν καταφέρει καλύτερα από άλλες και, ως εκ τούτου, καμία δεν αποτελεί ιδιαίτερα χρήσιμο οδηγό για τη χάραξη πολιτικής. Η αλήθεια βρίσκεται σε ένα άβολο μέρος: στη μέση. Η παγκοσμιοποίηση όντως ενισχύει θεαματικά τις δυνατότητες της οικονομικής ανάπτυξης, ωστόσο ο καλύτερος τρόπος για να εκμεταλλευτείς αυτές τις δυνατότητες δεν είναι να καταργήσεις το κόστος διαμεσολάβησης που αποτρέπει την πλήρη ενοποίηση στον μέγιστο δυνατό βαθμό. Μια «ασθενής» εκδοχή της παγκοσμιοποίησης, όπως αυτή του Bretton Woods, φαντάζει ιδανική. Σκεφτείτε μια παρομοίωση που άκουσα κάποτε από έναν κινέζο φοιτητή (προερχόταν από την κατάλληλη χώρα): κρατήστε ανοιχτά τα

παράθυρα, μην ξεχνάτε όμως τη σήτα. Έτσι και θα ανανεώνεται ο αέρας στο δωμάτιο και θα κρατάτε μακριά τα κουνούπια.

Ο άνισος αντίκτυπος της παγκοσμιοποίησης τον 19ο αιώνα

Η Βιομηχανική Επανάσταση εξαπλώθηκε από την Αγγλία στην ηπειρωτική Ευρώπη και σε ορισμένες περιοχές που είχαν πρόσφατα αποικιστεί (στη Βόρεια Αμερική, στην Αυστραλία και στη Νέα Ζηλανδία), χωρίς να διαδοθεί πολύ περισσότερο. Η παγκόσμια οικονομία πολύ γρήγορα χωρίστηκε ανάμεσα σε έναν όλο και πιο εκβιομηχανισμένο πυρήνα και σε μια περιφέρεια που παρήγαγε κυρίως πρώτες ύλες. Σε αυτή την εξέλιξη, η παγκοσμιοποίηση έπαιξε ταυτόχρονα το ρόλο του δόκτορα Τζέκιλ και του κυρίου Χάιντ. Επέτρεψε σε νέες τεχνολογίες να εξαπλωθούν σε περιοχές που πληρούσαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις, ωστόσο παράλληλα εδραίωσε και ενέτεινε τη μακράν διαίρεση ανάμεσα στον πυρήνα και στην περιφέρεια.

Οι περιοχές του κόσμου που αποδείχθηκαν δεκτικές στις δυνάμεις της Βιομηχανικής Επανάστασης είχαν δύο κοινά πλεονεκτήματα. Διέθεταν αρκετά μεγάλο πληθυσμό από σχετικά καταρτισμένους και μορφωμένους εργαζομένους, που μπορούσαν να στελεχώσουν και να διοικήσουν τα νέα εργοστάσια. Διέθεταν επίσης ικανοποιητικά εύρυθμους θεσμούς –δηλαδή λειτουργικά νομικά συστήματα, σταθερές πολιτικές, καθώς και ένα πλαίσιο περιορισμών των κρατικών αναγκαστικών απαλλοτριώσεων– για να δημιουργήσουν κίνητρα για τις ιδιωτικές επενδύσεις και τη μεγέθυνση των αγορών. Καθώς εκπλήρωνε αυτές τις προϋποθέσεις, μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης ήταν έτοιμο να απορροφήσει τις νέες τεχνικές παραγωγής που αναπτύχθηκαν και εφαρμόστηκαν στη Βρετανία. Ένας πόντος λοιπόν υπέρ της παγκοσμιοποίησης.

Σε άλλες περιοχές, η εκβιομηχάνιση βασιζόταν στην «εισαγωγή» δεξιοτήτων και θεσμών. Η διηπειρωτική κινητικότητα του εργατικού δυναμικού αποτέλεσε σε αυτή την περίπτωση τεράστιο πλεονέκτημα. Οι Ευρωπαίοι μετέφεραν στις περιοχές που αποίκισαν μαζικά αφενός τις δεξιότητες και αφετέρου την επιθυμία τους για πιο αντιπροσωπευτικούς και φιλικούς προς τις αγορές θεσμούς, που θα προήγαγαν την οικονομική δραστηριότητα, εξυπηρετώντας ταυτόχρονα τα δικά τους

συμφέροντα. Οι συνέπειες ήταν καταστροφικές για τους ιθαγενείς πληθυσμούς που εξαλείφθηκαν από την επιθετικότητα και τα μικρόβια των Ευρωπαίων. Ωστόσο, οι περιοχές του κόσμου που ο ιστορικός της οικονομίας Angus Maddison έχει ονομάσει «δυτικά παρακλάδια»⁴ –οι Ηνωμένες Πολιτείες, ο Καναδάς, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία– μπόρεσαν να αποκτήσουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις χάρη στην εκτεταμένη μετανάστευση. Με την υποστήριξη, επίσης, μεγάλων κεφαλαιακών εισροών από την Ευρώπη, οι οικονομίες αυτές κατάφεραν να γίνουν μέρος του βιομηχανικού «πυρήνα». Δεύτερος πόντος για την παγκοσμιοποίηση.

Ο αντίκτυπος της αποικιοκρατίας σε άλλες περιοχές του κόσμου ήταν εντελώς διαφορετικός. Εκεί όπου οι Ευρωπαίοι αντιμετώπιζαν αφιλόξενες συνθήκες, που απέτρεπαν τη μαζική εγκατάσταση, ή εκεί όπου ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για τους φυσικούς πόρους, η εκμετάλλευση των οποίων προϋπέθετε στρατιές ολόκληρες από χειρώνακτες εργάτες, θέσπισαν θεσμούς πολύ διαφορετικούς από αυτούς που είχαν θεσπίσει στα δυτικά παρακλάδια. Οι αμιγώς «εξορυκτικοί» θεσμοί που εδραίωναν σχεδιάστηκαν με μοναδικό στόχο την απόσπαση των πρώτων υλών και τη μεταφορά τους με τον φθηνότερο δυνατό τρόπο. Συνοδεύονταν από τεράστιες ανισότητες πλούτου και εξουσίας, με μια ολιγάριθμη ελίτ, κατά κανόνα λευκών και Ευρωπαίων, να κυριαρχεί επί του πλειοψηφικού πληθυσμού των ιθαγενών ή δούλων. Οι αποικίες που οικοδομήθηκαν με βάση το εξορυκτικό μοντέλο ελάχιστα ενδιαφέρονταν για τη γενική προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, την προώθηση των αγορών ή την εισαγωγή εναλλακτικών μορφών οικονομικής δραστηριότητας. Οι οικονομίες της Καραϊβικής, που βασιζόνταν στις φυτείες, και οι οικονομίες της Αφρικής, που βασιζόνταν στον ορυκτό πλούτο, αποτελούν τυπικά παραδείγματα. Σύμφωνα με μελέτες οικονομολόγων και ιστορικών της οικονομίας, αυτή η πρώτη εμπειρία θεσμικής ανάπτυξης –για την ακρίβεια επρόκειτο για εμπειρία *απουσίας* θεσμικής ανάπτυξης– είχε εξουθενωτικό αντίκτυπο στις οικονομίες της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, που είναι αισθητός ακόμα και σήμερα.⁵ Ένας πόντος κατά της παγκοσμιοποίησης.

Οι περιοχές του κόσμου που απέφυγαν την ευρωπαϊκή αποικιοκρατία δεν προστατεύτηκαν απόλυτα από τον αρνητικό αντίκτυπο της παγκοσμιοποίησης. Οι συμφωνίες ελεύθερου εμπορίου που επέβαλαν οι ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις στις περιοχές της περιφέρειας

ουσιαστικά ακύρωσαν το αρχικό συγκριτικό τους πλεονέκτημα, δηλαδή την κατοχή πρώτων υλών. Οι χαμηλοί δασμοί, σε συνδυασμό με τη μείωση του κόστους της ναυτιλίας, εξέθεσαν την κλωστοϋφαντουργία και τις άλλες εκκολαπτόμενες βιομηχανικές δραστηριότητές τους στον ανταγωνισμό από τη Βρετανία. Ο ανταγωνισμός αυτός τις αποδεκάτισε. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για παράδειγμα, οι εισαγωγές υφασμάτων εκτοξεύτηκαν, αποσπώντας μερίδιο 75% στην εγχώρια αγορά τη δεκαετία του 1870, έναντι μόλις 3% τη δεκαετία του 1820.⁶

Άπαξ και χαράχτηκαν οι σαφείς διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις βιομηχανικές χώρες και τις χώρες παραγωγής πρώτων υλών, εδραιώθηκε μια ισχυρή οικονομική δυναμική, που ενίσχυε αυτόν το διαχωρισμό. Η παγκοσμιοποίηση έπαιξε κρίσιμο ρόλο εδώ, βαθαίνοντας τη διεθνή κατανομή της εργασίας. Οι οικονομίες που βασίζονταν στις πρώτες ύλες είχαν ελάχιστα κίνητρα ή ευκαιρίες να διαφοροποιήσουν την παραγωγική τους βάση. Καθώς το κόστος μεταφοράς υποχώρησε τον 19ο αιώνα και η ανάπτυξη στις χώρες του βιομηχανικού πυρήνα τροφοδοτούσε τη ζήτηση, οι οικονομίες αυτές επωφελήθηκαν από την εκρηκτική άνοδο των τιμών των πρώτων υλών. Αυτή η εξέλιξη ήταν πολύ θετική για την ολιγομελή ελίτ που έδρεπε τους καρπούς των υπερκερδών από τα ορυχεία και τις φυτείες που παρήγαγαν τις πρώτες ύλες, δεν απέφερε όμως ιδιαίτερα οφέλη στους μεταποιητικούς κλάδους, που δέχονταν ακόμα μεγαλύτερη πίεση.⁷ Το διεθνές εμπόριο λειτούργησε όπως το περιγράφουν τα πανεπιστημιακά εγχειρίδια: τα κέρδη αυξήθηκαν σε οικονομικές δραστηριότητες όπου οι χώρες είχαν το συγκριτικό πλεονέκτημα, αλλά μειώθηκαν σε άλλους τομείς.

Το διεθνές εμπόριο αποτέλεσε κίνητρο για τις βιομηχανικές χώρες να συνεχίσουν να επενδύουν σε δεξιότητες, τεχνολογίες και άλλους τομείς που τροφοδοτούν την οικονομική ανάπτυξη. Ενθάρρυνε επίσης τις οικογένειες να αποκτούν λιγότερα παιδιά, στα οποία προσέφεραν καλύτερη εκπαίδευση, με την προσδοκία της υψηλής επιβράβευσης των δεξιοτήτων που επιφύλασσαν οι σύγχρονες μεταποιητικές βιομηχανίες. Το αντίθετο συνέβη στις αναπτυσσόμενες χώρες της περιφέρειας. Η εξειδίκευση στις ανεπεξέργαστες πρώτες ύλες δεν ενθάρρυνε τη συσσώρευση δεξιοτήτων και καθυστέρησε την κάμψη των δεικτών γονιμότητας και αύξησης του πληθυσμού. Τα ποσοστά γεννήσεων παρέμειναν σε υψηλά επίπεδα στον αναπτυσσόμενο κόσμο ακόμα και πολύ μετά την έλευση του 20ού αιώνα, σε αντίθεση με τις βιομηχανι-

κές χώρες, όπου είχε σημειωθεί ραγδαία κάμψη των γεννήσεων ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Όπως το έθεσαν οι οικονομολόγοι Oded Galor και Andrew Mountford, οι χώρες εξαγωγής πρώτων υλών θυσίασαν την παραγωγικότητα στο βωμό της αύξησης του πληθυσμού.⁸

Οι χώρες της περιφέρειας όχι μόνο απέτυχαν να εκβιομηχανιστούν, αλλά απώλεσαν και την όποια βιομηχανική βάση διέθεταν. Στην ουσία πέρασαν μια φάση αποβιομηχάνισης. Στη χαραυγή της Βιομηχανικής Επανάστασης, η Ασία και η Λατινική Αμερική διέθεταν επίπεδα βιομηχανικής δραστηριότητας αντίστοιχα με αυτά της Ευρώπης. Ενώ όμως στην Ευρώπη η βιομηχανική δραστηριότητα εξαπλάσιαστηκε σχεδόν την περίοδο 1750-1913, στην Ασία και στη Λατινική Αμερική μειώθηκε κατά τα δύο τρίτα ή και περισσότερο την ίδια περίοδο.⁹ Το 1900, η παραγωγή του κλάδου μεταποίησης στις αναπτυσσόμενες χώρες είχε μειωθεί στο μισό περίπου σε σχέση με το 1830. Όπως γράφει ο ιστορικός της οικονομίας Paul Bairoch, ο οποίος έχει κάνει τους σχετικούς υπολογισμούς: «Δεν τίθεται καμία αμφιβολία ότι το αίτιο της αποβιομηχάνισης στον Τρίτο Κόσμο ήταν η μαζική εισροή ευρωπαϊκών μεταποιημένων προϊόντων, ιδίως κλωστοϋφαντουργικών, στις αγορές τους».¹⁰ Δεύτερος πόντος κατά της παγκοσμιοποίησης.

Ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας πριν από το 1914 πράγματι απέφερε πλούτη στις χώρες που εξήγαγαν πρώτες ύλες. Όπως ισχύει όμως σήμερα για τις πετρελαιοπαραγωγές χώρες, ο πλούτος αυτός συσσωρευόταν στα χέρια ολίγων, καταλήγοντας να λειτουργεί ως εμπόδιο για την ανάπτυξη της παραγωγικής βάσης και των θεσμών. Στις χώρες που δεν είχαν αποκτήσει ακόμη την ανεξαρτησία τους, ο πλούτος συσσωρευόταν στις αποικιοκρατικές δυνάμεις. Στις ανεξάρτητες χώρες, κατέληγε στην ολιγάριθμη ομάδα των εγχώριων ελίτ.

Η Αργεντινή, για να δούμε ένα κορυφαίο παράδειγμα, έγινε μια από τις πλουσιότερες οικονομίες του κόσμου, βασιζόμενη στην παραγωγή των πλούσιων βοσκοτόπων της, των επονομαζόμενων *rampas*. Με τις κομπές λεωφόρους του, τις λέσχες του πόλο, τη μεγαλοπρεπή λυρική σκηνή, τους γόνους πλούσιων οικογενειών που σπούδαζαν στο Ετον και την εκλεπτυσμένη αριστοκρατία του, το Μπουένος Άιρες δεν είχε να ζηλέψει τίποτα από οποιαδήποτε μεγάλη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα. Όλος αυτός ο πλούτος ήρθε όμως με τίμημα την υπονόμευση της μελλοντικής οικονομικής ανάπτυξης. Οι εξαγωγές σιτηρών και ζω-
ντανών ζώων, καθώς και οι αθρόες εισροές βρετανικών κεφαλαίων

ωφέλησαν κυρίως τους μεγάλους γαιοκτήμονες, που δεν είχαν κανένα συμφέρον να προωθήσουν τη διαφοροποίηση της οικονομίας ή την οικοδόμηση καλύτερων θεσμών, υποστηρικτικών της αγοράς. Η αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες είναι διδακτική. Εκεί, οι βιομήχανοι του Βορρά και οι αγρότες της Δύσης απέκτησαν το πάνω χέρι έναντι των ιδιοκτητών φυτειών του Νότου και ενθάρρυναν την ανάπτυξη θεσμών πλατύτερης λαϊκής βάσης και την εκβιομηχάνιση, με εργαλείο την επιβολή υψηλών δασμών στις εισαγωγές.¹¹

Η Ιαπωνική εξαίρεση

Η γεωγραφία και οι φυσικοί πόροι καθόρισαν λοιπόν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική μοίρα των εθνών στην πρώτη εποχή της παγκοσμιοποίησης. Μια σημαντική εξαίρεση αυτού του κανόνα αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για όλες τις εξαρτημένες από τις πρώτες ύλες χώρες που θέλουν να σπάσουν την κατάρα. Η εξαίρεση ήταν η Ιαπωνία, η μόνη μη δυτική κοινωνία που βιομηχανοποιήθηκε πριν από το 1914.

Η Ιαπωνία είχε πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τις οικονομίες της περιφέρειας. Εξήγαγε κυρίως πρώτες ύλες –ακατέργαστο μετάξι, νήματα, τσάι, ψάρια–, ενώ εισήγαγε μεταποιημένα προϊόντα, με τις εμπορικές της σχέσεις να γνωρίζουν άνθιση την επαύριον της κατάργησης των εμπορικών περιορισμών που επέβαλε ο υποναύαρχος Perry το 1854. Αν αφηνόταν στις δικές της δυνάμεις, η οικονομία κατά πάσα πιθανότητα θα ακολουθούσε τον ίδιο δρόμο με τόσες και τόσες άλλες της περιφέρειας. Ωστόσο, η Ιαπωνία διέθετε μια ομάδα πατριωτών επιχειρηματιών και εμπόρων με καλή εκπαίδευση. Το ακόμα σημαντικότερο ήταν ότι απέκτησε μια κυβέρνηση, μετά την παλινόρθωση του Meiji το 1868, η οποία είχε πάθος για τον οικονομικό (και πολιτικό) εκσυγχρονισμό. Η κυβέρνηση δεν συγκινήθηκε καθόλου από τις ιδέες του *laissez-faire* που επικρατούσαν στις δυτικές πολιτικές ελίτ της εποχής. Σε ένα έγγραφο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το πρώτο αναπτυξιακό σχέδιο της ιστορίας, οι ιάπωνες αξιωματούχοι ξεκαθαρίζουν ότι το κράτος πρέπει να παίξει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της οικονομίας, ακόμα και αν οι ενέργειές του «είναι πιθανό να περιορίσουν τις ατομικές ελευθερίες και τα κέρδη των κερδοσκόπων».¹²

Πολλές από τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγαν οι γραφειοκράτες

του Meiji είχαν στόχο να δημιουργήσουν τις υποδομές μιας σύγχρονης εθνικής οικονομίας: κοινό νόμισμα, σιδηροδρομικό δίκτυο, δημόσια εκπαίδευση, τραπεζικούς νόμους και άλλες νομοθετικές παρεμβάσεις. Σημαντικές προσπάθειες έγιναν επίσης στον τομέα που θα ονομάζαμε σήμερα «βιομηχανική πολιτική» – δηλαδή κρατικές πρωτοβουλίες που στοχεύουν στη στήριξη νέων κλάδων της βιομηχανίας. Η ιαπωνική κυβέρνηση κατασκεύασε και διηύθυνε κρατικής ιδιοκτησίας εργοστάσια σε μεγάλο εύρος βιομηχανικών κλάδων, όπως τα προϊόντα βάμβακος και η ναυπηγία. Μολονότι πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις τελικά απέτυχαν, έπαιξαν σημαντικό ρόλο ως παραδείγματα και έδωσαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν γνώσεις και δεξιότητες πολλοί τεχνίτες και διευθυντικά στελέχη, που θα ασκούσαν αργότερα την τέχνη που έμαθαν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Οι επιχειρήσεις αυτές εντέλει ιδιωτικοποιήθηκαν, επιτρέποντας στον ιδιωτικό τομέα να οικοδομήσει στις βάσεις που είχε θέσει το κράτος. Η κυβέρνηση επίσης αναλάμβανε το κόστος της εισαγωγής ξένων τεχνικών και τεχνολογιών στους μεταποιητικούς τομείς και χρηματοδοτούσε την εκπαίδευση ιαπώνων φοιτητών στο εξωτερικό. Επιπλέον, καθώς η Ιαπωνία ανακτούσε τη δασμολογική αυτονομία της από τις διεθνείς συνθήκες, η κυβέρνηση αύξησε τους δασμούς εισαγωγών σε πολλά βιομηχανικά προϊόντα για να ενθαρρύνει την εγχώρια παραγωγή. Οι προσπάθειες αυτές απέδωσαν καρπούς με τον πλέον εντυπωσιακό τρόπο στα προϊόντα βάμβακος, όπου η Ιαπωνία το 1914 διέθετε πλέον μια παγκόσμιου επιπέδου βιομηχανία, που κατάφερε να εκτοπίσει τις βρετανικές εξαγωγές όχι μόνο από τις ιαπωνικές αγορές αλλά και από τις γειτονικές ασιατικές χώρες.¹³

Οι μιλιταριστικές και επεκτατικές πολιτικές της Ιαπωνίας την περίοδο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αμαύρωσαν αυτά τα επιτεύγματα, τα οποία ωστόσο απέδειξαν από οικονομική άποψη ότι υπήρχε εναλλακτικός δρόμος. Υπήρχε συγκεκριμένα η δυνατότητα να αποκλίσει μια οικονομία από τη φυσική της εξειδίκευση στις πρώτες ύλες. Η οικονομική ανάπτυξη ήταν εφικτή ακόμα και για μια χώρα που ξεκινούσε από τη λάθος πλευρά του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, εφόσον συνδύαζε την κυβερνητική αποφασιστικότητα με την ενεργητικότητα εύρωστων τομέων της ιδιωτικής οικονομίας. Το μυστικό της επιτυχίας δεν κρυβόταν στην περισσότερη ή λιγότερη παγκοσμιοποίηση, αλλά στο σωστό είδος παγκοσμιοποίησης.

Η αλήθεια αυτή θα επιβεβαιωνόταν τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το «οικονομικό θαύμα» της Ανατολικής Ασίας

Εκατό χρόνια μετά το πρώτο αναπτυξιακό σχέδιο των γραφειοκρατών του Meiji, η Ιαπωνία αποτελούσε πλέον μια μεγάλη οικονομική δύναμη με σημαντική επιρροή στους διεθνείς θεσμούς.¹⁴ Είχε εξελιχθεί στον δεύτερο μεγαλύτερο μέτοχο της Παγκόσμιας Τράπεζας, υποχρεώνοντας τη διοίκηση του οργανισμού να δίνει μεγαλύτερη σημασία στις θέσεις της. Ο Masaki Shiratori, ο εκτελεστικός διευθυντής της Ιαπωνίας στην Παγκόσμια Τράπεζα –ένας από τους 24 εκπροσώπους κυβερνήσεων που εποπτεύουν τη λειτουργία του οργανισμού–, δυσφορούσε όλο και περισσότερο με τις συμβουλές που έδινε η Τράπεζα στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ο ίδιος και οι συνάδελφοί του στο Υπουργείο Οικονομικών της Ιαπωνίας πίστευαν ότι οι συμβουλές αυτές βασίζονταν σε υπερβολικό βαθμό στην προτίμηση των Αμερικανών προς το μοντέλο της ελεύθερης αγοράς και υποβάθμιζαν το ρόλο του κράτους στην προαγωγή της εκβιομηχάνισης και της ανάπτυξης. Κατά την άποψή τους, η Παγκόσμια Τράπεζα δεν έδινε τη δέουσα προσοχή στα διδάγματα που είχε να προσφέρει η αναπτυξιακή εμπειρία της ίδιας της Ιαπωνίας.¹⁵

Η ιαπωνική κυβέρνηση πίεσε την Τράπεζα να συντάξει μελέτη με αντικείμενο το «ασιατικό θαύμα», αποδεχόμενη μάλιστα να καλύψει το μεγαλύτερο μέρος του κόστους εκπόνησής της. Το υπό εξέταση θαύμα δεν αναφερόταν αποκλειστικά στην εμπειρία της Ιαπωνίας, αλλά και στην εμπειρία άλλων επτά οικονομιών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ασίας, που είχαν γνωρίσει ραγδαίους ρυθμούς ανάπτυξης από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 – της Νότιας Κορέας, της Ταϊβάν, του Χονγκ Κονγκ, της Σιγκαπούρης, της Μαλαισίας, της Ταϊλάνδης και της Ινδονησίας. Όλες αυτές οι χώρες είχαν ωφεληθεί τα μέγιστα από τις εξαγωγές και, ως εκ τούτου, από την παγκοσμιοποίηση. Καμία όμως, με εξαίρεση τη βρετανική αποικία του Χονγκ Κονγκ, δεν μπορούσε να θεωρηθεί, ακόμα και με τα πιο ελαστικά κριτήρια, οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Το κράτος είχε παίξει σημαντικό καθοδηγητικό και συντονιστικό ρόλο.

Η μελέτη της Παγκόσμιας Τράπεζας δημοσιεύτηκε τελικά το 1993 και είχε τίτλο *Το θαύμα της Ανατολικής Ασίας: οικονομική ανάπτυξη και δημόσια πολιτική*. Καθώς είχε συνταχθεί από μια μεγάλη ομάδα οικονομολόγων και συμβούλων και περιλάμβανε σχεδόν 400 σελίδες κειμένου, γραφημάτων, στατιστικών αναλύσεων και περισσότερες από 40 μελέτες υποβάθρου, μπορούσε να διεκδικήσει τον τίτλο της πιο ολοκληρωμένης ανάλυσης επί του θέματος. Περισσότερο όμως από οτιδήποτε άλλο, η έκθεση αυτή καταδείκνυε την αδυναμία της Παγκόσμιας Τράπεζας να καταλήξει σε μια ολοκληρωμένη, συνεκτική περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι ασιατικές χώρες είχαν καταφέρει να αναπτυχθούν τόσο ραγδαία. Ο κρατικός παρεμβατισμός στην Ασία ήταν τόσο εκτεταμένος, που δεν μπορούσε κανείς να απορρίψει εύκολα τη συμβολή του, ωστόσο η Παγκόσμια Τράπεζα δεν ήθελε να δείξει ότι ο κρατικός παρεμβατισμός μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα. Λόγω της εμμονής της στην απόλυτη διάκριση ανάμεσα στις αγορές και στον κρατικό παρεμβατισμό, η Τράπεζα δεν μπορούσε να κατανοήσει πώς οι δύο αυτοί παράγοντες μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά. Η τελική έκθεση είχε σχιζοφρενικό χαρακτήρα και κατέληγε σε ένα εξαιρετικά αντιφατικό συμπέρασμα.

Η ανάλυση των κεφαλαιαγορών –την οποία συνέταξε ο Joe Stiglitz, ένας οικονομολόγος που ήταν σε όλους γνωστός ότι έβλεπε με επιφύλαξη την απελευθέρωση των αγορών– περιέγραφε θετικά τους ελέγχους που επέβαλαν οι κυβερνήσεις της Ιαπωνίας και της Νότιας Κορέας: οροφές στα επιτόκια, πιστωτικές επιδοτήσεις προς νέους βιομηχανικούς κλάδους, περιορισμοί στη διεθνή ροή των κεφαλαίων. Το συγκεκριμένο τμήμα της έκθεσης αποδεχόταν το ιαπωνικό επιχείρημα ότι τα κρατικά επιδοτούμενα δάνεια προς τη βιομηχανία είχαν παίξει θετικό ρόλο στην επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης και της ανάπτυξης. Ωστόσο, σε άλλα κεφάλαια, το επιχείρημα ήταν ότι οι βιομηχανικές πολιτικές –η προαγωγή συγκεκριμένων βιομηχανιών μέσω κυβερνητικών κινήτρων και επιδοτήσεων– δεν είχαν αποδώσει και συνεπώς δεν έπρεπε να προτάσσονται ως παράδειγμα προς μίμηση από άλλες αναπτυσσόμενες χώρες. Ανάλογα με το κεφάλαιο που επέλεγε να διαβάσεις, θα έπαιρνες πολύ διαφορετική εικόνα σχετικά με το κατά πόσο οι ασιατικές χώρες είχαν επιτύχει χάρη στις προσπάθειες της κυβέρνησης να προωθήσει τις νέες βιομηχανίες ή σε πείσμα αυτών των κυβερνητικών παρεμβάσεων.¹⁶

Η οικονομική εμπειρία της Ασίας καταρρίπτει στερεότυπα, όμως διαθέτει στοιχεία που ικανοποιούν τους πάντες. Είναι ένας καθρέφτης ικανός να αντανακλά τις προκαταλήψεις κάθε παρατηρητή. Εάν πιστεύεις ότι η απελευθέρωση των αγορών είναι ο ιδανικός τρόπος για την προαγωγή της οικονομικής ανάπτυξης, θα βρεις πολλά στοιχεία που να τεκμηριώνουν την πεποίθησή σου. Εάν πιστεύεις ότι οι αγορές πρέπει να τελούν υπό τη σιδηρά πειθαρχία της κυβέρνησης, υπάρχουν τεκμήρια και γι' αυτό. Θεωρείς ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ατμομηχανή της ανάπτυξης; Οι χώρες της Ανατολικής Ασίας το επιβεβαιώνουν. Πρεσβεύεις ότι πρέπει να μπει χαλινάρι στην παγκοσμιοποίηση; Και αυτό το επιβεβαιώνουν επίσης. Εάν όμως αφήσουμε κατά μέρος αυτά τα έωλα επιχειρήματα και ακούσουμε το πραγματικό μήνυμα που εκπέμπει η επιτυχία της περιοχής αυτής, θα διαπιστώσουμε ότι το μυστικό ήταν η συνεργασία του κράτους με τις αγορές. Η παγκοσμιοποίηση είναι μια εξόχως θετική δύναμη, μόνο όμως αν είσαι σε θέση να την εξημερώσεις, προκειμένου να λειτουργεί υπέρ σου και όχι εναντίον σου.

Ας δούμε δύο από τις πιο επιτυχημένες χώρες της περιοχής: τη Νότια Κορέα και την Ταϊβάν. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, καμία από αυτές τις δύο οικονομίες δεν ήταν πολύ πλουσιότερη από τις χώρες της υποσαχάριας Αφρικής. Η Νότια Κορέα ήταν βυθισμένη στην πολιτική αστάθεια και δεν διέθετε ουσιαστικά ούτε ίχνος βιομηχανίας, έχοντας χάσει τις όποιες βιομηχανικές υποδομές της στην πιο αναπτυγμένη Βόρεια Κορέα. Η Ταϊβάν ήταν επίσης μια κατά κύριο λόγο αγροτική οικονομία, με τις κύριες εξαγωγές της να είναι η ζάχαρη και το ρύζι. Η μεταμόρφωση που ξεκίνησε στις δύο οικονομίες στις αρχές της δεκαετίας του 1960 έθεσε τις δύο χώρες σε ένα μονοπάτι που θα τις καθιστούσε μεγάλες βιομηχανικές δυνάμεις.

Οι στρατηγικές τους από πολλές απόψεις μιμούνταν αυτές που είχε υιοθετήσει η Ιαπωνία. Προϋπέθεταν κατ' αρχάς μια κυβέρνηση με εμμονή στην οικονομική ανάπτυξη. Η μεταρρύθμιση των γαιοκτησιών που είχε προηγηθεί και στις δύο χώρες είχε δώσει στις κυβερνήσεις το περιθώριο να δρουν ανεξάρτητα από τις ελίτ των γαιοκτημόνων. Και οι δύο χώρες διέθεταν επίσης ένα υπερκυρίαρχο γεωπολιτικό κίνητρο. Η Νότια Κορέα χρειαζόταν να αναπτυχθεί, προκειμένου να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε απειλή από τη Βόρεια Κορέα. Η Ταϊβάν, έχοντας εγκαταλείψει την ιδέα της ανάκτησης της ηπει-

ρωτικής Κίνας, επιθυμούσε να αποτρέψει οποιαδήποτε πρόκληση από τους κομμουνιστές. Σε πολλές περιοχές του κόσμου, οι περιφερειακές συγκρούσεις λειτούργησαν ως αφορμή για την οικοδόμηση ενός ισχυρού κράτους σε βάρος της οικονομίας – σκεφτείτε, για παράδειγμα, τι συνέβη στη Μέση Ανατολή. Αντίθετα, οι κυβερνήσεις στη Νότια Κορέα και στην Ταϊβάν συνειδητοποίησαν ότι η επίτευξη των πολιτικών και στρατιωτικών τους στόχων προϋπέθετε παράλληλα τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, η ανάπτυξη βιομηχανικών δυνατοτήτων και μιας ισχυρής βάσης μεταποιημένων προϊόντων αναδείχθηκε σε κυρίαρχο στόχο πολιτικής και των δύο κυβερνήσεων.

Ο στόχος επιτεύχθηκε με την απελευθέρωση των δυνάμεων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Μολονότι και οι δύο κυβερνήσεις προχώρησαν σε μεγάλες επενδύσεις στις δημόσιες επιχειρήσεις κατά τη δεκαετία του 1960, στόχος των επενδύσεων ήταν να διευκολύνουν την ιδιωτική πρωτοβουλία –για παράδειγμα, εξασφαλίζοντας φθηνά εισαγόμενα– και όχι να την υποκαταστήσουν. Μέρος της στρατηγικής αυτής αφορούσε την άρση των εμποδίων που αντιμετώπιζαν οι ιδιωτικές επενδύσεις και υπονόμειαν την ανάπτυξη σε πολλές χώρες χαμηλού εισοδήματος: δηλαδή την αντιμετώπιση της υπερβολικής φορολογίας, της γραφειοκρατίας και της διαφθοράς του δημόσιου τομέα, των ανεπαρκών υποδομών και του υψηλού πληθωρισμού. Επρόκειτο δηλαδή για βελτίωση αυτού που θα ονομάζαμε σήμερα «επενδυτικό κλίμα».

Εξίσου σημαντικό ρόλο έπαιξαν παρεμβατικές πολιτικές – δηλαδή τα ειδικά σχεδιασμένα κίνητρα που παρείχαν οι κυβερνήσεις για την ενθάρρυνση των επενδύσεων σε σύγχρονα προϊόντα. Και οι δύο κυβερνήσεις χαρακτήρισαν τους κλάδους αυτούς «τομείς πρώτης προτεραιότητας» και παρείχαν στις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν σε αυτούς γενναιόδωρες επιδοτήσεις. Στη Νότια Κορέα, η στήριξη πήρε τη μορφή κυρίως επιδοτούμενων δανείων, τα οποία παρείχε ο τραπεζικός τομέας. Στην Ταϊβάν, πήρε τη μορφή φορολογικών κινήτρων για την πραγματοποίηση επενδύσεων σε συγκεκριμένους τομείς. Και στις δύο χώρες οι γραφειοκράτες συχνά έπαιζαν το ρόλο της τροφού των νέων βιομηχανικών κλάδων: συντόνιζαν τις επενδύσεις των ιδιωτικών επιχειρήσεων, παρείχαν τα εισαγόμενα, ασκούσαν πιέσεις όταν χρειαζόταν και χρησιμοποιούσαν κατά περίπτωση το καρότο και το μαστίγιο. Μολονότι κατάργησαν ορισμένους από τους πιο επαχθείς περιορισμούς στις εισαγωγές, καμία από τις δύο χώρες δεν

εξέθεσε τους εκκολαπτόμενους βιομηχανικούς της κλάδους στον έντονο ανταγωνισμό των εισαγωγών πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η εγχώρια αγορά προστατεύθηκε, προκειμένου να επιτραπεί στις «νηπιακές» βιομηχανίες να αποκομίσουν σημαντικά κέρδη. Η Νότια Κορέα επίσης αποθάρρυνε την έλευση πολυεθνικών επιχειρήσεων, δίνοντας έτσι το μέγιστο δυνατό περιθώριο για την τεχνολογική ανάπτυξη των εγχώριων επιχειρήσεων.

Ενώ απολάμβαναν την προστασία από τον διεθνή ανταγωνισμό, οι εκκολαπτόμενες βιομηχανίες παροτρύνθηκαν εξ αρχής να αποκτήσουν εξαγωγικό προσανατολισμό. Αυτό επετεύχθη μέσω ενός συνδυασμού άμεσων εξαγωγικών επιδοτήσεων και έμμεσων πιέσεων από τους γραφειοκράτες να πετύχουν τους εξαγωγικούς στόχους που έθετε η κυβέρνηση. Ουσιαστικά, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις συνήπταν την εξής συμφωνία με την κυβέρνηση: θα απολάμβαναν τα οφέλη της κρατικής γενναιοδωρίας, μόνο όμως στο βαθμό που κατάφερναν όχι μόνο να εξάγουν, αλλά και να αυξάνουν σταθερά τις εξαγωγές τους. Εάν, για να αποκτήσουν ένα αρχικό πάτημα στις διεθνείς αγορές, έπρεπε να πουλάνε σε τιμές κόστους, μπορούσαν να αποζημιωθούν μέσω επιδοτήσεων και των κερδών που αποκόμιζαν από την εγχώρια αγορά. Ωστόσο, και αυτό έχει μεγάλη σημασία, οι πολιτικές αυτές έδιναν στις ιδιωτικές επιχειρήσεις ισχυρό κίνητρο να βελτιώσουν την παραγωγικότητά τους, προκειμένου να μπορούν να σταθούν ως ίσες απέναντι στους εδραιωμένους ανταγωνιστές τους στο εξωτερικό.¹⁷

Εύκολα βλέπουμε πώς η συγκεκριμένη στρατηγική ανάπτυξης εμπεριέχει στοιχεία που ικανοποιούν όλα τα γούστα. Ένας ειδικός της μακροοικονομίας θα μπορούσε κάλλιστα να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το κλειδί ήταν η μακροοικονομική σταθερότητα με τη μορφή του χαμηλού πληθωρισμού, ένας οικονομολόγος με ειδίκευση στις εργατικές σχέσεις θα μπορούσε να αναδείξει τη σημασία της ύπαρξης ενός σχετικά υψηλής κατάρτισης εργατικού δυναμικού. Ο οικονομολόγος με ειδίκευση στο εμπόριο δεν θα μπορούσε φυσικά να αγνοήσει τον υψηλό βαθμό προστατευτισμού, θα αντλούσε παρηγοριά όμως από το γεγονός ότι οι αρνητικές συνέπειες που είχε για το εμπόριο αντισταθμίζονταν από τις εξαγωγικές επιδοτήσεις, που ωθούσαν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ένας ειδικός της πολιτικής οικονομίας θα έδινε έμφαση στο ρόλο του ισχυρού κράτους και στην «αυτονομία» του από τις ελίτ. Η Παγκόσμια Τράπεζα μπορούσε να αναδείξει

τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξαν οι ιδιωτικές επενδύσεις και οι εξαγωγές. Ένας υπέρμαχος του κρατικού παρεμβατισμού θα αναδείκνυε τη σιδηρά πυγμή με την οποία το κράτος καθοδηγούσε τις ιδιωτικές επενδύσεις.

Όλοι τους θα έβλεπαν το δέντρο αλλά θα έχαναν το δάσος. Η οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει μια ρεαλιστική κυβέρνηση, που είναι διατεθειμένη να κάνει οτιδήποτε χρειάζεται για να ενεργοποιήσει τον ιδιωτικό τομέα. Προϋποθέτει την αξιοποίηση των αγορών και της παγκοσμιοποίησης με στρατηγικό τρόπο, προκειμένου να διαφοροποιείται η εγχώρια οικονομία και να απομακρύνεται από την εξάρτηση από τους φυσικούς της πόρους. Τα συγκεκριμένα εργαλεία και πολιτικές που χρειάζονται για να επιτευχθεί αυτό μπορούν να διαφέρουν από χώρα σε χώρα και εξαρτώνται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το γενικότερο πλαίσιο. Οι συνταγές της επιτυχίας που υιοθέτησε μια χώρα δεν μπορούν εύκολα να αποτελέσουν αντικείμενο μίμησης από άλλες. Αυτό που μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση είναι η γενικότερη φιλοσοφία που οδήγησε στην επιτυχία.

Τα διδάγματα αυτά αξιοποιήθηκαν στην πιο εκπληκτική ιστορία αναπτυξιακής επιτυχίας που γνώρισε ποτέ ο κόσμος.

Ακολουθώντας τον δικό της δρόμο: η Κίνα και η παγκοσμιοποίηση

Ο άθλος που πέτυχε η κινεζική οικονομία θα ήταν απίστευτος εάν δεν συνέβαινε μπροστά στα μάτια μας. Από το 1978 και μετά, το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Κίνα αυξάνεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 8,3% – ρυθμός αύξησης που συνεπάγεται το διπλασιασμό των εισοδημάτων κάθε εννέα χρόνια. Χάρη σε αυτή τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, μισό δισεκατομμύριο άνθρωποι βγήκαν από την κατάσταση ακραίας φτώχειας στην οποία βρίσκονταν.¹⁸ Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, η Κίνα μεταμορφώθηκε από σχεδόν αυτάρκης οικονομία στον πιο τρομερό ανταγωνιστή στις παγκόσμιες αγορές. Το γεγονός ότι αυτό συνέβη σε μια χώρα με πλήρη έλλειψη δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας (μέχρι πρόσφατα), την οποία διοικεί ένα κομμουνιστικό κόμμα, απλώς βαθαίνει το μυστήριο.

Η εμπειρία της Κίνας παρέχει ακλόνητες αποδείξεις ότι η παγκο-

σμιοποίηση μπορεί να αποφέρει τεράστια οφέλη στις φτωχές χώρες. Ταυτόχρονα όμως αποτελεί το ισχυρότερο επιχείρημα κατά της κυρίαρχης ορθοδοξίας όσον αφορά την παγκοσμιοποίηση, που συνίσταται στην προώθηση της χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης και στη βαθιά ενοποίηση μέσω του ΠΟΕ. Η ικανότητα της Κίνας να προστατευθεί από τις δυνάμεις της παγκόσμιας οικονομίας αποδείχθηκε κρίσιμης σημασίας στις προσπάθειές της να οικοδομήσει μια σύγχρονη βιομηχανική βάση, η οποία στη συνέχεια θα ανοιγόταν στις παγκόσμιες αγορές.

Το κομβικό σημείο στη μεταμόρφωση της Κίνας ήρθε όταν ο Deng Xiaoping και οι άλλοι ηγέτες της χώρας μετά τον Mao αποφάσισαν να εμπιστευτούν τις αγορές αντί του κεντρικού σχεδιασμού. Ωστόσο, η πραγματική τους ιδιοφυΐα έγκειται στο γεγονός ότι αναγνώρισαν πως οι φιλικόι προς την αγορά θεσμοί που οικοδόμησαν –οι περισσότεροι απουσίαζαν την εποχή εκείνη– έπρεπε να διαθέτουν ευδιάκριτα κινεζικά χαρακτηριστικά. Οι δυτικοί οικονομολόγοι θα εισηγούνταν ευρωπαϊκού ή αμερικανικού τύπου ρυθμιστικά πλαίσια για την τήρηση των συμβολαίων, την προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, την απελευθέρωση των αγορών και του εμπορίου. Οι ιδέες αυτές όχι μόνο αντιμετώπιζαν τεράστιες πρακτικές δυσκολίες, αλλά και παραβίαζαν σε πολλές περιπτώσεις το επίσημο δόγμα του κόμματος (όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της ατομικής ιδιοκτησίας). Αντ' αυτού, οι κινέζοι ηγέτες πειραματίστηκαν με ρεαλισμό με εναλλακτικές θεσμικές διευθετήσεις. Οι μισές ή και περισσότερες από τις εθνικές ρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν στην Κίνα από τις αρχές έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχαν πειραματικό χαρακτήρα.¹⁹ Μέσω του πειραματισμού, η πολιτική ηγεσία της Κίνας επιχείρησε να ανακαλύψει λύσεις που θα αντιστάθμιζαν τους περιορισμούς τους και θα ήταν πιο κατάλληλες για τις τοπικές συνθήκες. Οι θεσμικές καινοτομίες της Κίνας αποδείχθηκαν εκπληκτικά επιτυχημένες. Κατ' ουσίαν μετέτρεψαν τη θεσμική αδυναμία σε πλεονέκτημα.

Η κινεζική οικονομία ήταν κατά κύριο λόγο αγροτική το 1978. Ένα κρίσιμο πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο Deng εξ αρχής ήταν πώς να ενεργοποιήσει τους αγρότες σε ένα περιβάλλον όπου οι τιμές και οι ποσότητες της παραγωγής εξακολουθούσαν να καθορίζονται μέσω κεντρικού σχεδιασμού. Το κράτος καθόριζε όλες τις τιμές και απαιτούσε από τους χωρικούς να παράγουν συγκεκριμένες ποσότητες σιτη-

ρών, τις οποίες παρέδιδαν στην κυβέρνηση με βάση τον κεντρικό σχεδιασμό. Οι αγρότες ήταν οργανωμένοι σε κομμούνες και τους απαγορευόταν να πωλούν έστω και μέρος της παραγωγής τους σε ιδιωτικές αγορές. Τα τρόφιμα που αποσπούσε το κράτος από την ύπαιθρο στη συνέχεια δίνονταν με δελτίο στους εργαζομένους στις αστικές περιοχές. Το σύστημα αυτό διασφάλιζε ότι οι εργαζόμενοι μπορούσαν να σιτίζονται χωρίς κανένα κόστος για τον κυβερνητικό προϋπολογισμό. Το μειονέκτημα ήταν ότι οι αγρότες είχαν ελάχιστα κίνητρα να αυξήσουν την παραγωγή τους ή να αξιοποιήσουν με πιο αποδοτικό τρόπο τη γη τους.

Ένας δυτικά εκπαιδευμένος οικονομολόγος θα συνιστούσε την κατάργηση του συστήματος και την άρση όλων των διατιμήσεων. Ωστόσο, χωρίς τις ποσοστώσεις, οι εργαζόμενοι στα αστικά κέντρα δεν θα διέθεταν τα φθηνά δελτία σίτισης και η κυβέρνηση θα έχανε μια σημαντική πηγή εσόδων. Θα υπήρχαν τεράστιες μάζες αγανακτισμένων εργαζομένων στις πόλεις και η κυβέρνηση θα υποχρεωνόταν να τυπώσει χρήμα, διακινδυνεύοντας την εμφάνιση υπερπληθωρισμού. Η κινεζική λύση σε αυτό το δίλημμα ήταν να δημιουργήσει ένα σύστημα της αγοράς το οποίο θα συμπλήρωνε τον κεντρικό σχεδιασμό. Οι αγροτικές κομμούνες καταργήθηκαν και αποκαταστάθηκε η οικογενειακή γεωργία – ωστόσο η γη παρέμεινε υπό κρατική ιδιοκτησία. Οι υποχρεωτικές παραδόσεις σιτηρών σε ελεγχόμενες τιμές επίσης διατηρήθηκαν. Άπαξ όμως και οι αγρότες κατάφεραν να πετύχουν την προκαθορισμένη από το κράτος ποσότητα, ήταν πλέον ελεύθεροι να πωλούν το πλεόνασμα της παραγωγής τους σε τιμές που καθορίζονταν από την αγορά. Αυτό το διττό σύστημα παρείχε στους αγρότες κίνητρα που βασίζονταν στους κανόνες της αγοράς, χωρίς όμως να στερεί από το κράτος τα έσοδά του ή τους εργαζομένους στα αστικά κέντρα από τα φθηνά τρόφιμα.²⁰ Η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα αυξήθηκε ραγδαία, πυροδοτώντας την πρώτη φάση της ανάπτυξης της κινεζικής οικονομίας μετά το 1978.

Ένα άλλο πρόβλημα ήταν πώς να κατοχυρωθούν έστω και στοιχειωδώς τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, από τη στιγμή που το κράτος παρέμενε ο τελικός κάτοχος κάθε ιδιοκτησίας. Η ιδιωτικοποίηση θα αποτελούσε τη συμβατική οδό, ωστόσο δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή με βάση την ιδεολογία του Κινεζικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Για μια ακόμα φορά, η χώρα βγήκε από το δίλημμα χάρη σε μια

καινοτομία. Οι κοινοτικές επιχειρήσεις (Township and Village Enterprises – TVE) αποδείχθηκαν εξαιρετικά ικανές στο να δίνουν το έναυσμα για εγχώριες ιδιωτικές επενδύσεις. Δεν αποτελούσαν ιδιοκτησία ούτε των ιδιωτών ούτε της κεντρικής κυβέρνησης αλλά της τοπικής αυτοδιοίκησης (των κωμοπόλεων και χωριών). Οι TVE παρήγαγαν κυριολεκτικά τα πάντα, από καταναλωτικά μέχρι κεφαλαιακά προϊόντα, και βρέθηκαν στην προμετωπίδα της κινεζικής οικονομικής ανάπτυξης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Το κλειδί της επιτυχίας τους ήταν η επιθυμία των τοπικών κυβερνήσεων να διασφαλίσουν την πρόοδο των TVE, καθώς το μερίδιό τους στο μετοχικό κεφάλαιο αποτελούσε σημαντική πηγή εσόδων για τις ίδιες. Οι τοπικές αρχές παρείχαν στους ιδιώτες επιχειρηματίες μεγάλα περιθώρια ελευθερίας και επίσης τους προστάτευαν από τις προκλήσεις – η μεγαλύτερη από τις οποίες ήταν οι τοπικοί βαρόνοι του ίδιου του κόμματος. Η λύση αυτή ήταν προτιμότερη για τους επιχειρηματίες από το να έχουν τυπικά δικαιώματα ιδιοκτησίας και να ελπίζουν ότι τα τοπικά δικαστήρια –ασθενή και επιρρεπή καθώς ήταν στη διαφθορά– θα τα εφαρμόζουν σε περίπτωση αμφισβητήσεων. Πολλές πρώην σοσιαλιστικές οικονομίες είχαν ανακαλύψει με επώδυνο τρόπο ότι η μεταρρύθμιση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων συχνά καταδικαζόταν από την αδυναμία των δικαστηρίων να επιβάλλουν τους νέους κανόνες. Όπως υπογραμμίζει ο οικονομολόγος του Berkley Yingyi Qian, τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα πρακτικά ήταν ασφαλέστερα όταν υποστηρίζονταν από συνεταιρισμούς με την τοπική αυτοδιοίκηση απ' ό,τι θα ήταν εάν υπήρχε κάποιο καθεστώς κατοχύρωσης της ατομικής ιδιοκτησίας.²¹

Η στρατηγική της Κίνας να ανοίξει την οικονομία της στον κόσμο απέκλινε επίσης από την κυρίαρχη θεωρία. Ο καθιερωμένος κατάλογος συστάσεων για τις χώρες που επιδιώκουν αυτόν το στόχο περιλαμβάνει: την κατάργηση των ποσοστώσεων στις εισαγωγές, τη μείωση και διασπορά των δασμών και την ελεύθερη διακύμανση του εθνικού νομίσματος χάριν των εμπορικών συναλλαγών. Με βάση αυτά τα κριτήρια, οι πολιτικές της Κίνας δείχνουν μια χώρα που τα έκανε θάλασσα και όχι μια χώρα που εξελίχθηκε σε πανίσχυρη ανταγωνιστική απειλή στις παγκόσμιες αγορές. Εν ολίγοις, η Κίνα ανοίχθηκε στις διεθνείς αγορές πολύ σταδιακά, και οι σημαντικές μεταρρυθμίσεις υλοποιούνταν με δεκαετή αν όχι μεγαλύτερη καθυστέρηση σε σχέση

με την ανάπτυξη των εξαγωγών και των συνολικών εισοδημάτων. Ενώ τα εμπορικά κρατικά μονοπώλια καταργήθηκαν σχετικά νωρίς (από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 κι έπειτα), αυτό που τα αντικατέστησε ήταν ένα περίπλοκο και εξαιρετικά περιοριστικό σύνολο δασμών, μη δασμολογικών φραγμών και ειδικών αδειών, που περιόριζαν τις εισαγωγές. Όλα αυτά τα εμπόδια άρχισαν να αίρονται μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Η κινεζική ηγεσία αντιστάθηκε στις συμβατικές συμβουλές ανοίγματος της οικονομίας της, διότι η άρση των εμπορικών περιορισμών θα υποχρέωνε πολλές κρατικές επιχειρήσεις να βάλουν λουκέτο, χωρίς την ίδια στιγμή να προσφέρουν ιδιαίτερες υπηρεσίες στην ενθάρρυνση νέων επενδύσεων σε βιομηχανικές δραστηριότητες. Πλήγμα θα δέχονταν επίσης η απασχόληση και η οικονομική ανάπτυξη, απειλώντας την κοινωνική σταθερότητα. Οι Κινέζοι αποφάσισαν να πειραματιστούν με εναλλακτικά εργαλεία που δεν θα ασκούσαν τόσο μεγάλη πίεση στις υφιστάμενες βιομηχανικές δομές. Συγκεκριμένα, βασίστηκαν σε Ειδικές Οικονομικές Ζώνες (ΕΟΖ), οι οποίες λειτούργησαν ως χώροι προαγωγής των εξαγωγών και προσέλκυσης ξένων επενδύσεων. Οι επιχειρήσεις σε αυτές τις ζώνες λειτουργούσαν με διαφορετικούς κανόνες από αυτούς που ίσχυαν για την υπόλοιπη χώρα. Είχαν πρόσβαση σε καλύτερες υποδομές και μπορούσαν να εισάγουν ό,τι χρειάζονται αδασμολόγητα από το εξωτερικό. Οι ζώνες αυτές παρείχαν κίνητρα σε εξαγωγικές επενδύσεις, χωρίς να τραβάνε το χαλί κάτω από τα πόδια των κρατικών επιχειρήσεων.

Αυτό που τροφοδότησε την ανάπτυξη της Κίνας, πέρα από αυτές τις θεσμικές καινοτομίες, ήταν η ραγδαία μεταμόρφωση της παραγωγικής βάσης. Η κινεζική οικονομία στράφηκε σε προηγμένα, υψηλής παραγωγικότητας προϊόντα, που κανείς δεν θα φανταζόταν ότι θα μπορούσε να παράγει ή, πολύ περισσότερο, να εξαγει μια φτωχή χώρα με άφθονο εργατικό δυναμικό, όπως η Κίνα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, το εξαγωγικό χαρτοφυλάκιο της Κίνας εμφάνιζε ομοιότητες με τις εξαγωγές μιας χώρας με τουλάχιστον *τριπλάσιο* κατά κεφαλήν εισόδημα.²²

Αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα της φυσικής εξέλιξης με βάση τους κανόνες της αγοράς, αλλά της αποφασιστικής πολιτικής που ακολούθησε η κινεζική κυβέρνηση. Το χαμηλό εργατικό κόστος πράγματι βοήθησε τον εξαγωγικό προσανατολισμό της Κίνας, δεν δίνει ωστόσο

πλήρη εικόνα. Σε τομείς όπως τα καταναλωτικά ηλεκτρονικά προϊόντα και τα ανταλλακτικά αυτοκινήτων, η Κίνα έκανε μεγάλα άλματα παραγωγικότητας, συγκλίνοντας με χώρες με πολύ υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος. Επιπλέον, η Κίνα απομακρύνθηκε σταθερά από το να αποτελεί απλώς έναν τόπο συναρμολόγησης. Όλο και περισσότερο η παραγωγική της δομή γινόταν ενοποιημένη και η αλυσίδα εφοδιασμού μετακινήθηκε από πλουσιότερες χώρες στην Κίνα.

Οι ξένοι επενδυτές έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στην εξέλιξη των βιομηχανιών της Κίνας. Αποτέλεσαν τις πιο παραγωγικές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν στη χώρα και πηγή τεχνογνωσίας, ενώ κυριαρχούσαν στις εξαγωγές. Οι ΕΟΖ εξυπηρέτησαν τις ξένες επιχειρήσεις, που μπορούσαν να λειτουργούν εκεί με καλές υποδομές και ελάχιστα προβλήματα, άρα ο ρόλος τους ήταν σημαντικός. Η Κίνα μπορεί να καλωσόριζε τις ξένες επιχειρήσεις, πάντοτε όμως το έκανε έχοντας κατά νου την ενίσχυση των εγχώριων δυνατοτήτων.

Η κινεζική κυβέρνηση εφάρμοσε πολλές πολιτικές για να διασφαλίσει τη μεταφορά τεχνολογίας και την ανάδειξη ισχυρών εγχώριων ανταγωνιστών. Αρχικά βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε κρατικούς πρωταθλητές της βιομηχανίας. Αργότερα χρησιμοποίησε μεγάλη γκάμα κινήτρων και αντικινήτρων. Στους τομείς της κατασκευής κινητών τηλεφώνων και υπολογιστών, οι ξένοι επενδυτές ήταν υποχρεωμένοι να σχηματίζουν κοινοπραξίες με εγχώριες επιχειρήσεις. Στην αυτοκινητοβιομηχανία, η κυβέρνηση απαιτούσε από τις ξένες κατασκευάστριες να επενδύουν στην εγχώρια αγορά, απαιτώντας τα εξαρτήματα κινεζικής κατασκευής να αποτελούν μεγάλο μέρος των τελικών προϊόντων σε σχετικά σύντομο διάστημα (κατά κανόνα 70% σε διάστημα τριών ετών).²³ Οι απαιτήσεις αυτές υποχρέωναν τις ξένες επιχειρήσεις να συνεργάζονται στενά με τοπικούς προμηθευτές και να διασφαλίζουν ότι αυτοί έχουν εφάμιλλα επίπεδα τεχνογνωσίας και ποιότητας. Οι εγχώριες αγορές προστατεύονταν, προκειμένου να προσελκύσουν επενδυτές που αναζητούσαν μια μεγάλη αγορά καταναλωτών, και όχι μόνο εκείνες που επιδίωκαν τη μείωση του κόστους τους χάρη στα φθηνά εργατικά χέρια. Η ασθενής εφαρμογή των νόμων προστασίας πνευματικής ιδιοκτησίας επέτρεπε στους εγχώριους παραγωγούς να αντιγράφουν τη μηχανολογία και τις ξένες τεχνολογίες, με ελάχιστο φόβο ότι μπορεί να διωχθούν. Στις πόλεις και τις επαρχίες δόθηκαν σημαντικές ελευθερίες να διαμορφώσουν οι ίδιες τις πολιτι-

κές τους για την παροχή κινήτρων και υποστήριξης, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν βιομηχανικοί συνεργατικοί σχηματισμοί στη Σαγκάη, στη Σενζέν, στη Χανγκζού και αλλού.²⁴

Πολλές από τις κινεζικές επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν μέσω κυβερνητικών προσπαθειών τελικά απέτυχαν. Οι περιγραφές της βιομηχανικής πολιτικής της Κίνας αναδεικνύουν τη χαμηλή παραγωγικότητα και τα χαμηλά επίπεδα απορρόφησης τεχνολογίας πολλών κρατικών επιχειρήσεων, αλλά και την έλλειψη συντονισμού (μεταξύ των υπουργείων αλλά και των διαφορετικών επιπέδων διοίκησης) που χαρακτηρίζουν τις κινεζικές πολιτικές.²⁵ Όπως όμως και η Ιαπωνία έναν αιώνα νωρίτερα, οι κρατικές προσπάθειες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατάρτιση των εργαζομένων και των στελεχών, καθώς και στη δημιουργία προτύπων προς μίμηση. Θα μπορούσε η Κίνα να δημιουργήσει μια εταιρεία όπως η Lenovo, η οποία απέκτησε ικανό μέγεθος και κερδοφορία για να μπορέσει να εξαγοράσει τη μονάδα προσωπικών υπολογιστών της IBM το 2004, χωρίς κρατική υποστήριξη και χρηματοδοτική βοήθεια;

Επιπλέον, όπως και σε άλλους τομείς, οι κυβερνητικές πολιτικές διακρίνονταν από πραγματισμό και επέτρεπαν να δοκιμαστούν νέες προσεγγίσεις κάθε φορά που αποτύγχαναν οι παλιές συνταγές. Μια πολύ γνωστή περίπτωση αφορά το πρώτο στάδιο ανάπτυξης της βιομηχανίας κατασκευής έγχρωμων τηλεοράσεων. Ο κλάδος διέθετε τη δεκαετία του 1980 περισσότερες από 100 επιχειρήσεις, που λειτουργούσαν με ραγδαίους ρυθμούς παραγωγής και υψηλό κόστος. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 επήλθε συγκέντρωση του κλάδου, χάρη στις προσπάθειες των τοπικών κυβερνήσεων και της εθνικής ηγεσίας, που υποχρέωσαν τις επιχειρήσεις να συγχωνευθούν και να δημιουργήσουν κοινοπραξίες με ξένες εκπροσώπους του κλάδου. Αυτή η αντιστροφή της πολιτικής οδήγησε στην ανάδειξη μιας κερδοφόρας και εξαγωγικά προσανατολισμένης βιομηχανίας.²⁶

Πολλές από αυτές τις πρώτες πολιτικές θα έρχονταν σε ρήξη με τους κανόνες του ΠΟΕ, που απαγορεύουν τις εξαγωγικές επιδοτήσεις και τις διακρίσεις υπέρ των εγχώριων επιχειρήσεων – εάν βέβαια η Κίνα ήταν μέλος του οργανισμού. Η κινεζική πολιτική ηγεσία δεν περιοριζόταν όμως από κανέναν εξωτερικό κανόνα στη χάραξη της εμπορικής και βιομηχανικής πολιτικής της και μπορούσε να δρα ελεύθερα προκειμένου να προωθήσει την εκβιομηχάνιση. Όταν η Κίνα έγι-

νε τελικά μέλος του ΠΟΕ, το 2001, είχε ήδη δημιουργήσει μια ισχυρή βιομηχανική βάση, μεγάλο μέρος της οποίας δεν χρειαζόταν καμία προστασία ή βοήθεια. Η Κίνα μείωσε σημαντικά τους δασμούς της προετοιμαζόμενη για την ένταξη στον ΠΟΕ, περνώντας από τα υψηλά επίπεδα των αρχών της δεκαετίας του 1990 (40% κατά μέσο όρο) σε μονοψήφια ποσοστά το 2001. Παράλληλα, κατάργησε σταδιακά πολλές ακόμα βιομηχανικές πολιτικές της.

Ωστόσο, η Κίνα δεν ήταν ακόμη έτοιμη να επιτρέψει στις δυνάμεις των παγκόσμιων αγορών να καθορίσουν τη μοίρα των βιομηχανιών της. Άρχισε να βασίζεται όλο και περισσότερο σε μια ανταγωνιστική συναλλαγματική ισοτιμία, προκειμένου να παρέχει έμμεσες επιδοτήσεις σε αυτούς τους βιομηχανικούς κλάδους. Παρεμβαίνοντας στις αγορές συναλλάγματος και διατηρώντας κλειστά τα σύνορά της στις εισροές κερδοσκοπικών κεφαλαίων, η κυβέρνηση απέτρεψε την ανατίμηση του νομίσματος (του γουάν), που θα αποτελούσε τη φυσική συνέπεια της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Οι άμεσες βιομηχανικές πολιτικές παραχώρησαν τη θέση τους σε μια έμμεση στήριξη, μέσω της νομισματικής πολιτικής. Το γουάν παραμένει υποτιμημένο τα τελευταία χρόνια κατά περίπου 25%, γεγονός που ισοδυναμεί με αντίστοιχη επιδότηση των εξαγωγικού προσανατολισμού κλάδων (και των κινεζικών επιχειρήσεων που έχουν να συναγωνιστούν με εισαγόμενα προϊόντα).²⁷ Για μια ακόμα φορά η Κίνα έκαμψε τους κανόνες της παγκοσμιοποίησης, προκειμένου να τους προσαρμόσει στις δικές της ανάγκες. Από τη στιγμή που η ελεύθερη διακίνηση της ισοτιμίας του γουάν και η ελεύθερη κινητικότητα του κεφαλαίου δεν θα βοηθούσαν την οικονομική της ανάπτυξη, η Κίνα πολύ απλά αρνήθηκε να τις εφαρμόσει. Η παραβίαση αυτών των «κανόνων» θα εξελισσόταν σε σοβαρή πηγή εντάσεων με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Θα επιστρέψω σε αυτή τη διαμάχη στο Κεφάλαιο 12, καθώς ο αναβαθμιζόμενος ρόλος της Κίνας στην παγκόσμια οικονομία καθιστά την εξωτερική οικονομική πολιτική της ένα από τα πλέον ακανθώδη ζητήματα που θα έχει να αντιμετωπίσει ο κόσμος τα επόμενα χρόνια.

Συνοπτικά, η κινεζική πολιτική ηγεσία διατήρησε ανέπαφα και εκμεταλλεύτηκε αριστοτεχνικά τα περιθώρια ελιγμών της. Παραχώρησε στις αγορές και στα ιδιωτικά κίνητρα πολύ μεγαλύτερο ρόλο, το έκανε όμως με τρόπους προσαρμοσμένους στην εγχώρια οικονομική πραγματικότητα και στις πολιτικές και ιδεολογικές αρχές και περιορισμούς

της. Το διεθνές εγχειρίδιο οδηγιών δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες της και έτσι οι μεταρρυθμίσεις υποχρεωτικά απέκτησαν ανορθόδοξα χαρακτηριστικά. Η Κίνα αντιστάθηκε στα διεθνή μέσα επιβολής, στα οποία υποτάχθηκε μόνο όταν η οικονομία της είχε γίνει αρκετά ισχυρή. Διαφορετικά, θα ήταν πολύ δύσκολο για την Κίνα να διαφοροποιήσει την οικονομία της από τον αγροτικό τομέα και τα άλλα παραδοσιακά προϊόντα. Η Κίνα (όπως και η Νότια Κορέα και η Ταϊβάν νωρίτερα) έπαιξε το παιχνίδι της παγκοσμιοποίησης με τους κανόνες του Bretton Woods και όχι με τους κανόνες της βαθιάς ενσωμάτωσης της μετά το 1990 περιόδου.

Η επιταγή της διαφοροποίησης

Γίνεσαι αυτό που παράγεις. Αυτή είναι η αναπόδραστη μοίρα των εθνών. Εάν εξειδικεύσεις στα βασικά εμπορεύματα και στις πρώτες ύλες, είσαι καταδικασμένος να παραμείνεις στην περιφέρεια της παγκόσμιας οικονομίας, αιχμάλωτος των διακυμάνσεων των διεθνών τιμών, και να υποφέρεις την κυριαρχία ολιγάριθμων εγχώριων ελίτ. Εάν μπορέσεις με κόπο να παράγεις μεταποιημένα και άλλα σύγχρονα εμπορεύσιμα προϊόντα, ίσως καταφέρεις να μπεις στο δρόμο της σύγκλισης με τις πλούσιες χώρες του πλανήτη. Θα έχεις μεγαλύτερη δυνατότητα να αντιμετωπίσεις τις μεταπτώσεις στις παγκόσμιες αγορές και θα έχεις αποκτήσει ευρείας βάσης αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, τους οποίους απαιτεί η ενδυναμωμένη μεσαία τάξη, που θα πάρουν τη θέση των καταπιεστικών θεσμών που χρειάζονται οι ελίτ για να κρύβονται από πίσω τους.

Η παγκοσμιοποίηση εντείνει αυτό το δίλημμα, διότι διευκολύνει τις χώρες να πέσουν στην παγίδα των εμπορευμάτων και των πρώτων υλών. Η διεθνής κατανομή της εργασίας σου επιτρέπει να περιοριστείς στα βασικά εμπορεύματα και στις πρώτες ύλες, εάν αυτό επιλέξεις. Σου δίνει τη δυνατότητα να εισάγεις όλα τα υπόλοιπα που σου λείπουν από τις πλούσιες χώρες. Την ίδια στιγμή, η παγκοσμιοποίηση αυξάνει σε πολύ μεγάλο βαθμό τα οφέλη που μπορεί να δρέψει μια χώρα ακολουθώντας εναλλακτική στρατηγική, όπως καταδεικνύουν οι εμπειρίες της Ιαπωνίας, της Νότιας Κορέας, της Ταϊβάν και της Κίνας. Μια κυβέρνηση που είναι προσηλωμένη στην οικονομική διαφο-

ροποίηση και είναι ικανή να ενεργοποιήσει τον ιδιωτικό της τομέα μπορεί να επιτρέψει την επίτευξη ρυθμών ανάπτυξης που θα ήταν αδιανόητοι σε έναν κόσμο ανέγγιχτο από την παγκοσμιοποίηση.

Θεωρητικά, οι αγορές που λειτουργούν εύρυθμα (τόσο σε εγχώριο όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο) βοηθούν τις χώρες να ανέβουν επίπεδο, περνώντας από τις πρώτες ύλες σε νέους βιομηχανικούς κλάδους, χωρίς να χρειάζεται η μεσολάβηση της κυβέρνησης. Πολλοί οικονομολόγοι πιστεύουν ότι η μετάβαση προϋποθέτει απλώς το να αφεθούν οι αγορές ελεύθερες να κάνουν τη δουλειά τους. Στην πράξη, όμως, υπάρχουν πολλά που μπορεί να μην εξελιχθούν ομαλά. Η εκμάθηση νέων τεχνολογιών και η επένδυση σε νέα προϊόντα είναι δύσκολη διαδικασία, με πολλά εγγενή εμπόδια, εάν μια χώρα δεν έχει ήδη την κατάλληλη προδιάθεση.

Συγκεκριμένα, η εκβιομηχάνιση προϋποθέτει την ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων που υπόκεινται σε σημαντικές δευτερογενείς επιπτώσεις – την προσαρμογή των ξένων τεχνολογιών στις τοπικές συνθήκες, την απόκτηση δεξιοτήτων, τη δημιουργία εξειδικευμένων μέσων για την παραγωγή, το συντονισμό συμπληρωματικών επενδύσεων σε διαφορετικούς τομείς. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, τα κοινωνικά οφέλη ξεπερνούν τα οφέλη που αποσπούν σε ατομικό επίπεδο οι ιδιωτικοί δρώντες, οδηγώντας σε αυτό που οι οικονομολόγοι ονομάζουν «θετικές εξωγενείς επιδράσεις». Οι αγορές δεν είναι ιδιαίτερα ικανές στο να παρέχουν άλλα σήματα πέρα από τη βραχυπρόθεσμη ιδιωτική κερδοφορία. Όταν αφήνονται εντελώς ελεύθερες, υποβαθμίζουν τα κίνητρα που χρειάζονται για την αναβάθμιση της παραγωγικής βάσης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, όπως το θέτει ο ειδικός σε θέματα καινοτομίας του Harvard Business School Josh Lerner, «χωρίς καμία κυριολεκτικά εξαίρεση, όλα τα σημερινά κέντρα επιχειρηματικότητας αιχμής ανά τον κόσμο οφείλουν την ύπαρξή τους σε διορατικές κυβερνητικές παρεμβάσεις».²⁸

Τα οφέλη της παγκοσμιοποίησης τα δρέπουν όσοι επενδύουν στις εγχώριες κοινωνικές δυνατότητες. Αυτές οι επενδύσεις με τη σειρά τους προϋποθέτουν ένα βαθμό υποστήριξης των εγχώριων επιχειρήσεων – προστατευτικούς δασμούς, επιδοτήσεις, υποτιμημένα νομίσματα, φθηνή χρηματοδότηση και άλλες μορφές κυβερνητικής αρωγής, που αυξάνουν τα οφέλη που μπορούν να αποσπαστούν από την ανάπτυξη νέων κλάδων επιχειρηματικότητας, χωρίς να αποκόπτουν

την οικονομία από τον εξωτερικό κόσμο. Εάν ο υπόλοιπος κόσμος δεν δημιουργεί υψηλής παραγωγικότητας θέσεις εργασίας για τους εργαζομένους του, δεν έχεις άλλη επιλογή από το να δημιουργήσεις ο ίδιος αυτές τις θέσεις εργασίας. Το μοντέλο της παγκοσμιοποίησης που βασίζεται στη βαθιά ενοποίηση αγνοεί αυτή την επιτακτική ανάγκη. Περιορίζοντας, στο όνομα του ελεύθερου εμπορίου, το εύρος των βιομηχανικών πολιτικών που χρειάζονται για τη μεταρρύθμιση και διαφοροποίηση των εθνικών οικονομιών, υπονομεύεται ο ρόλος της παγκοσμιοποίησης ως θετικής δύναμης ανάπτυξης.

Μπορεί να φαντάζει ως το απόλυτο παράδοξο το γεγονός ότι για να δρέψει κανείς τους καρπούς της παγκοσμιοποίησης ίσως απαιτείται η αύξηση και όχι η μείωση του διεθνούς κόστους διαμεσολάβησης. Το παράδοξο αυτό είναι όμως μόνο φαινομενικό και όχι πραγματικό. Ένας περίπλοκος κόσμος χρειάζεται πολιτικές τύπου αλεπούς. Αυτό είναι εξίσου λογικό με το να βάζουμε σήτα σε ένα ανοιχτό παράθυρο – σε έναν τέλειο κόσμο δεν θα υπήρχαν κουνούπια, άρα δεν θα υπήρχε και ανάγκη για σήτα.

Γιατί δεν ακολούθησαν περισσότερες χώρες το παράδειγμα της Ανατολικής Ασίας; Γιατί αποδείχθηκε τόσο δύσκολο να αποτελέσουν αντικείμενο μίμησης αυτές οι στρατηγικές; Γιατί πλήθος χωρών της Αφρικής και άλλων περιοχών παραμένουν βυθισμένες στη φτώχεια, ανίκανες να κάνουν τη μετάβαση στη σύγχρονη βιομηχανία και στις υπηρεσίες; Δυστυχώς, πολλές από αυτές τις χώρες έχουν κυβερνήσεις που ενδιαφέρονται ελάχιστα για την πραγματική ανάπτυξη. Οι κυβερνήσεις αυτές είναι απίθανο να πυροδοτήσουν οικονομικές μεταβολές που θα εξελίσσονταν σε απειλή για την εξουσία τους.

Η πολιτική αποτελεί μέρος μόνο της απάντησης. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τις απογοητεύσεις του υπόλοιπου κόσμου χωρίς να αποδώσουμε το μερίδιο ευθύνης που αναλογεί στους οικονομολόγους. Οι οικονομολόγοι είναι αυτοί που διατύπωσαν τις θεωρίες που εξηγούν τις αναπτυξιακές επιτυχίες και αποτυχίες, ερμηνείες που με τη σειρά τους αποτέλεσαν οδηγό πολιτικής σε πολλά μέρη του κόσμου. Οι οικονομολόγοι υπήρξαν οι τελικοί επιδιαιτητές του πώς θα διαμορφωθούν αυτές οι αφηγήσεις, ποιες θα επιβιώσουν και πώς έπρεπε να εξαπλωθούν. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, δεν πέτυχαν πάντα διάνα.

Σημειώσεις

1. Σε τιμές του 1994 (σε δολάρια). Ίδού πώς προκύπτουν τα στοιχεία: Η διάμεση «φτωχή» χώρα έχει κατά κεφαλήν εισόδημα 868 δολάρια, ενώ το ανώτερο 10% της κατανομής έχει μερίδιο 35% επί του συνολικού εισοδήματος. Συνεπώς, το μέσο εισόδημα ενός πλούσιου κατοίκου μιας φτωχής χώρας είναι $10 \times 868 \times 0,35 = 3.039$ δολάρια. Η διάμεση «πλούσια» χώρα έχει κατά κεφαλήν εισόδημα 34.767 δολάρια και το κατώτερο 10% της κατανομής έχει μερίδιο 2,7% επί του συνολικού εισοδήματος. Συνεπώς, το μέσο εισόδημα ενός φτωχού κατοίκου μιας πλούσιας κοινωνίας είναι $10 \times 34.767 \times 0,027 = 9.387$ δολάρια.

2. Angus Maddison (2004), *Growth and Interaction in the World Economy: The Roots of Modernity*, Washington: American Enterprise Institute, Πίνακας 2.

3. Lant Pritchett (1997), «Divergence, Big Time», *Journal of Economic Perspectives*, τόμ. 11, αρ. 3 (Καλοκαίρι), σσ. 3-17.

4. Angus Maddison (2001), *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris: Κέντρο Ανάπτυξης ΟΟΣΑ.

5. Daron Acemoglu, Simon Johnson και James A. Robinson (2001), «The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation», *American Economic Review*, τόμ. 91, αρ. 5 (Δεκέμβριος), σσ. 1369-1401. Βλ. επίσης Stanley L. Engerman και Kenneth L. Sokoloff (1997), «Factor Endowments, Institutions and Differential Paths of Growth Among New World Economies: A View from Economic Historians of the United States», στο Stephen Huber (επιμ.), *How Latin America Fell Behind*, Stanford, CA: Stanford University Press.

6. Şevket Pamuk και Jeffrey G. Williamson (2009), «Ottoman De-Industrialization 1800-1913: Assessing the Shock, Its Impact, and the Response», National Bureau of Economic Research, Έγγραφο Εργασίας 14763 (Μάρτιος).

7. Jeffrey G. Williamson (2006), «Globalization and Under-development in the Pre-Modern Third World», The Luca d'Agliano Lecture, Turin, Italy (31 Μαρτίου).

8. Oded Galor και Andrew Mountford (2008), «Trading Population for Productivity: Theory and Evidence», *Review of Economic Studies*, τόμ. 75, αρ. 4 (Οκτώβριος), σσ. 1143-1179.

9. Αναφέρομαι στα κατά κεφαλήν επίπεδα παραγωγής του κλάδου της μεταποίησης.

10. Paul Bairoch (1982), «International Industrialization Levels from 1750 to 1980», *Journal of European Economic History*, 11 (Άνοιξη), σσ. 269-310.

11. Την ιστορία των διαφορετικών μονοπατιών που ακολούθησαν η Αργεντινή και οι Ηνωμένες Πολιτείες αφηγείται ο Alan Beattie (2009), *False Economy: A Surprising Economic History of the World*, New York: Riverhead Books, κεφ. 1.

12. Ichirou Inukai και Arlon R. Tussing (1967), «Kogyo Iken: Japan's Ten Year Plan, 1884», *Economic Development and Cultural Change*, τόμ. 16, αρ. 1 (Οκτώβριος), σ. 53.

13. Για διαφορετικές περιγραφές του ρόλου που έπαιξαν το κράτος και ο ιδιωτικός τομέας στην απογείωση της νηματοποίησης βάμβακος στην Ιαπωνία, βλ. W. Miles Fletcher (1996), «The Japan Spinners Association: Creating Industrial Policy in Meiji Japan», *Journal of Japanese Studies*, τόμ. 22, αρ. 1 (Χειμώνας), σσ. 49-75, και Gary Saxonhouse (1974), «A Tale of Japanese Technological Diffusion in the Meiji Period», *Journal of Economic History*, τόμ. 34, αρ. 1 (Μάρτιος), σσ. 149-65.

14. Το *Japan as Number One: Lessons for America (Η Ιαπωνία ως νούμερο ένα: διδάγματα για την Αμερική)*, ο τίτλος ενός μπεστ σέλερ της δεκαετίας του 1980, αποτυπώνει την ακτινοβολία της ιαπωνικής βιομηχανίας την εποχή εκείνη – Ezra F. Vogel (1979), *Japan as Number One: Lessons for America*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

15. Την ιστορία της εκστρατείας της Ιαπωνίας να πείσει την Παγκόσμια Τράπεζα να δώσει μεγαλύτερη σημασία στο ιαπωνικό μοντέλο αφηγείται ο Robert Wade (1996) στο «Japan, the World Bank, and the Art of Paradigm Maintenance: *The East Asian Miracle* in Political Perspective», *New Left Review*, 217 (Μάιος-Ιούνιος), σσ. 3-36.

16. Κατέθεσα τις απόψεις μου για την έκθεση στο Dani Rodrik (1994), «King Kong Meets Godzilla: The World Bank and the East Asian Miracle», στο Albert Fishlow κ.ά., *Miracle or Design? Lessons from the East Asian Experience*, Overseas Development Council, Εργασία Πολιτικής Αρ. 11, Washington, DC.

17. Η δική μου ερμηνεία για την απογείωση των δύο αυτών χωρών καταγράφεται στο Dani Rodrik (1995), «Getting Interventions Right: How South Korea and Taiwan Grew Rich», *Economic Policy*, 20, σσ. 55-107. Τα δύο καλύτερα βιβλία για το συγκεκριμένο θέμα παραμένουν τα: Robert Wade (1990), *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton: Princeton University Press, και Alice H. Amsden (1989), *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, New York: Oxford University Press.

18. Βλ. Shaohua Chen και Martin Ravallion (2008), «China Is Poorer Than We Thought, But No Less Successful in the Fight Against Poverty», Παγκόσμια Τράπεζα, Έγγραφο Εργασίας Πολιτικής Έρευνας αρ. 4621, Washington (Μάιος).

19. Sebastian Heilmann (2008), «Policy Experimentation in China's Economic Rise», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. 43, αρ. 1 (Άνοιξη), σσ. 1-26.

20. Lawrence J. Lau, Yingyi Qian και Gerard Roland (2000), «Reform Without Losers: An Interpretation of China's Dual-Track Approach to Transition», *Journal of Political Economy*, τόμ. 108, αρ. 1 (Φεβρουάριος), σσ. 120-43.

21. Yingyi Qian (2003), «How Reform Worked in China», στο Dani Rodrik (επιμ.), *In Search of Prosperity: Analytic Narratives of Economic Growth*, Princeton: Princeton University Press.

22. Dani Rodrik (2006), «What's So Special About China's Exports?», *China & World Economy*, τόμ. 14, αρ. 5 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος), σσ. 1-19.

23. John Sutton (2005), «The Auto-Component Supply Chain in China and India: A Benchmarking Study», αδημοσίευτη εργασία, London School of Economics.

24. Ο Jean-François Huchet δίνει τον ακόλουθο χαρακτηρισμό στις πολιτικές της Κίνας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά: «Η στρατηγική απόκτησης τεχνολογικών δυνατοτήτων που ακολουθεί η Κίνα είναι σαφής: επιτρέπει στις ξένες επιχειρήσεις να αποκτήσουν πρόσβαση στην αγορά της με αντάλλαγμα τη μεταφορά τεχνογνωσίας μέσω κοινής παραγωγής ή κοινοπραξιών» – Huchet (1997), «The China Circle and Technological Development in the Chinese Electronics Industry», στο Barry Naughton (επιμ.), *The China Circle: Economics and Electronics in the PRC, Taiwan, and Hong Kong*, Washington, DC: Brookings Institution Press, σ. 270.

25. Βλ. αυτόθι, και Kenneth L. Kraemer και Jason Dedrick (2001), «Creating a Computer Industry Giant: China's Industrial Policies and Outcomes in the 1990s», Center for Research on Information Technology and Organizations, UC Irvine.

26. Dic Lo και Thomas M. H. Chan (1998), «Machinery and China's Nexus of Foreign Trade and Economic Growth», *Journal of International Development*, τόμ. 10, αρ. 6, σσ. 733-49.

27. Βλ. Dani Rodrik (2008), «The Real Exchange Rate and Economic Growth», *Brookings Papers on Economic Activity*, 2.

28. Josh Lerner (2009), *Boulevard of Broken Dreams: Why Public Efforts to Boost Entrepreneurship and Venture Capital Have Failed – and What to Do About It*, Princeton: Princeton University Press, σ. 42. Ο Lerner καταγράφει με στοιχεία τον επικουρικό ρόλο που έπαιξαν η δημόσια χρηματοδότηση και οι αναθέσεις εξοπλιστικών προγραμμάτων στα πρώτα βήματα της Silicon Valley. Το βιβλίο του δίνει μια χρήσιμη απάντηση στο μύθο ότι οι νεοσύστατες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας γύρω από το Πανεπιστήμιο Stanford δημιουργήθηκαν αποκλειστικά χάρη στις δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς.